 https://doi.org/10.66260/stbl.7342612

СОФИЙСКИ ПСАЛТИР. ПЕСНИВЕЦ НА ЦАР ЙОАН АЛЕКСАНДЪР. ИЗДАНИЕ И ИЗСЛЕДВАНИЯ. Текста подготвиха Цветомира Данова, Ивона Карачорова. Автори на изследванията Елисавета Мусакова, Цветомира Данова, Ивона Карачорова. София: Кирило-Методиевски научен център – Българска академия на науките, 2025. 906 с. ISBN 978-954-9787-59-7, ISBN 978-954-9787-72-6 (epub)

Българската наука отдавна е в дълг към единствения съхраняван в родно книгохранилище царски кодекс – Псалтира на цар Йоан Александър от 1337 г., известен още като Софийски тълковен псалтир, Кукленски тълковен псалтир и Песнивец. Забележителният по съдържание и оформление ръкопис (317 листа пергамент) от Научния архив на Българската академия на науките (НА-БАН 2) съдържа *Хипотезисите* на Евсевий Кесарийски – списък на псалмите с тълковните им заглавия (л. 1r–3v), Псалтир с тълкуванията на Исихий Йерусалимски (Пс. 1–151:7b, л. 4r–152v, 158r–310v), Тълкувание на *Символа на вярата* (л. 153r–155r22), Тълкувание на молитвата *Отче наш* (л. 155r23–157v), *Похвала на цар Йоан Александър* (f. 311r–312v) и три частично запазени старозаветни песни (л. 313r–314v) – пета песен (Ис. 26: 14–20), шеста песен (Йона 2: 3–10) и песен на Езекия (Ис. 38: 9–14). Песнивецът е най-ранният от колекцията ръкописи, изпълнени за цар Йоан Александър[1]. Според изследователската традиция преписът е направен от стар извод, както свидетелстват старинният превод на псалмите и тълкуванията, архаичният език, вписаните глаголически букви в пет от номерациите на псалмите.

Доскоро този безценен кодекс оставаше все още неиздаден и непроучен цялостно и системно. Затова настоящото му първо наборно издание с изследване, осъществено от Кирило-Методиевския научен център, заслужава адмирации, тъй като 140 години след въвеждането на паметника в научно обращение той вече е достояние не само на специалистите медиевисти, но и на по-широка аудитория. Изданието е в рамките на проекта „Образци на европейската културна традиция – ръкописите на цар Иван Александър“ и е

[1] Наред със сборника на поп Филип (1344–1345 г., ГИМ, Син. 38), Ватиканския препис на *Хрониката* на Константин Манасий (1344–1345 г., Ватиканска библиотека, Vat. Slav. 2), Лаврентиевия сборник (1348 г., РНБ, F.I.376), Лондонското четириевангелие (1355–1356 г., British Museum, Add. Ms 39627), тълковен апостол, запазен в копие от 1516 г. (РНБ, F.I.516) и предположително Томичовия псалтир (60-те години на XIV в., ГИМ, Муз. 2752).

реализирано с финансовата подкрепа на Националната научна програма „Културно-историческо наследство, национална памет и обществено равитие“ и на проект BG05M2OP001-1.001-0001 „Изграждане и развитие на център за върхови постижения „Наследство БГ“.

Книгата се състои от две основни части – едиционна и изследователска. Първата част (с. 13–647) съдържа дипломатическо наборно издание на ръкописа, включително и на двата листа от сбирката на П. И. Щукин в Държавния исторически музей (ГИМ, Щукин 3)[2]. Изданието е подготвено от Цветомира Данова и Ивона Карачорова и предава максимално точно правописа, диакритичните и пунктуационните знаци на ръкописа, като се следват предварително възприети принципи (с. 10–11). Текстът на Песнивеца се възпроизвежда лист за лист (страница за страница) и ред за ред. Номерацията на псалмите със стиховете и номерацията на листовете се отбелязва в началото на всяка страница. Надредните знаци се предават с начертания, максимално близки до тези в текста, лигатурите и вписаните букви в заглавията се развързват, но не и съкращенията под титла и с изнесена буква над реда. Запазват се изписаните с червено и синьо мастило рубрики, писачески знаци, малки инициали (в червено към псалтирните стихове, в синьо към тълковните стихове), заставки, украсителни елементи. Червено и синьо мастило се използва и в *Похвалата на цар Йоан Алаксандър*, където се редуват два реда с червено мастило, следвани от два реда със синьо мастило. В наборния текст е поместено и копие на заставката-миниатюра „Христос стар по дни“, която в кодекса бележи средопсалмието. Запазват се различните алографи на буквите *о* (ѻ, ↄ, ѡ), *у* (ꙋ, ѹ, ꙋ), *е* (є, ѥ, ѣ), *и* (ї, і, и), буквите за задна (ѫ, ѭ) и предна носовка (ѧ, ѩ, ѧ, ѩ), както и знаците за *дзяло* (ҙ), *ижица* (ѵ) и гръцките букви ѳ и ѯ. Разделението на думите е според нормите на академичния Старобългарски речник[3] и възприетите от издателите правописни изписвания на адвербиализираните предложно-падежни съчетания, частицата же, частицата не пред прилагателни и причастия в атрибутивна или субстантивирана употреба и др. Със специални знаци се отбелязват неизправните четения – преписваческите грешки и неправилните форми със знак (!), недописаните или нечетливите букви и текст, възстановени по изданието на В. Ягич[4], се поставят в квадратни скоби [], а в двойни скоби [[]] се реконструира нечетлив текст. Случаите на хаплография се маркират с едно или две тирета.

Критическият апарат на изданието съдържа кодикологически, палеографски и текстологически бележки относно: 1. Ръкописа (лигатури, главни букви, вписани букви в заглавията, обърнати, недописани и изтрити букви, повторения и зачеркванията, следи от букви, липса на обграждащи точки

[2] Идентифицирани са от Олга Князевска, вж. Т у р и л о в, А. Новые рукописи болгарских книгописцев XIV в. Лаврентия и Грубана. – В: Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: от кодикологии к текстологии. Санкт-Петербург, 2004, 145–165 (с. 147, бел. 4).

[3] Старобългарски речник. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. Т. 1. София, 1999; Т. 2. София, 2009.

[4] J a g i ć, V. Словѣньскаѧ псалтырь. Psalterium Bononiense. Vindobonae–Berolini–Petropoli, 1907.

и/или титла над буквата). 2. Текста (объркан текст, липса на текст, по-късни вписвания, добавки в полетата на цифри, фрази, бележки). Възстановява се правилното четене, като за сравнение се изписва гръцкото съответствие, ако такова е налично, посочват се и тълкуванията към съответните стихове.

Така изданието на Песнивеца на цар Йоан Александър е осъществено в духа на най-добрите съвременни едиционни практики, достойни за този драгоценен паметник. Високо трябва да бъде оценено и полиграфическото оформление (технически редактор Милена Евтимова, предпечатна подготовка Анита Борисова).

Втората част на книгата включва три студии, посветени на различни изследователски проблеми – кодикология, палеография и правопис на Софийския псалтир, текстология и лексика на превода на псалтирния текст и на тълкуванията. В студията „Песнивецът на цар Йоан Александър – кодикология, палеография, история“ (с. 648–703) Елисавета Мусакова се фокусира върху кодикологическото и палеографското описание, състава, съдържанието и украсата на кодекса. В детайли се проследяват номерацията, комплектуването и днешното състояние на тетрадите, линирането на полето за писане, характеристиките на подвързията, броят на редовете, особеностите на писмото в съпоставка с други ръкописни свидетели, разпределението на почерците, спецификата на мастилото. Авторката подробно анализира украсата на Софийския псалтир, състояща се от четири заставки, множество заглавия и инициали. Тя подчертава, че заставките „бележат основните дялове в съдържанието на ръкописа: списъка с тълковните заглавия на псалмите, средата на псалмите, края на 150-те псалома – началото на неброения псалм и колофона с похвала към владетел“ (с. 669). Първата (по реда на появата) заставка (л. 1r) с основен плетеничен орнамент предхожда списъка на тълковните псалми и има множество аналогии в ръкописи от XIII–XV в., третата заставка (л. 310r) пред неброения псалм е от типа разделител (тясна лента с рамка с вписана плетеница), четвъртата заставка маркира началото на *Похвалата* (л. 311r), а нейното небрежно изпълнение подсилва съмнението на изследователката за по-късна изработка. Съвсем заслужено най-голямо внимание (с. 669–672, 679–691) е отделено на втората заставка-миниатюра „Христос стар по дни“ (ꙗ҃с х҃с вѣтхын дн҃ьмн) между Пс. 76 и Пс. 77 (л. 158r), функционираща като визуален акцент върху Пс. 77, отбелязващ средопсалмието. От една страна, Мусакова я разглежда в контекста на тълкуването на двете части на Псалтира (Пс. 1–76 и Пс. 77–151) като образи на Стария и Новия завет (Стария и Новия закон), доколкото за закона и неговото разбиране говорят началните стихове на Пс. 77. От друга страна, тя свързва заставката-миниатюра с надписите с царската титулатура, изписани около нея – ꙇѡаннь алексан҃ръ ц҃рь бл҃гаѵѡмь (в горното поле) и Сїѣчь, сне сътворено бы, въ поц҃ѣ н оуѵтвръжєнїє, нѡнѣ҃ѵ алеѯанр҃ѵ ц҃рю благаѵѡ҃ паѵє же н грькомь. н вѣдн вѣсегда амннь (в дясното и долното поле). Това текстообразно оформяне на „средопсалмието“ води Мусакова към прочит на миниатюрата през темата за Закона и богодадената земна власт. „Поместването на миниатюрата в средата на псалмите, нейната иконография, триумфалните надписи и тълкованието на началото на Пс. 77 действат заедно подобно на клетвата, която дават византийските императори, а повече от вероятно и от българския владетел, да

бъдат въплъщение на законността, подчинявайки се на богодадения Закон“ (с. 689). Според изследователката съставителите на Песнивеца „не само са били в течение на византийските екзегетични и художествени развития в символиката на „средата на псалмите“ в аспекта на даването на Закона и връзката ѝ с тънките богословски въпроси за проявите на божествената природа, но са били дотолкова образовани, че да развият концепцията по уникален начин“ (с. 689). Че темата е била актуална за южнославянските книжовници през XIV в. свидетелства наличието на миниатюрата „Христос стар по дни“ в два ръкописа от края на столетието – Томичовия псалтир (в средопсалмието) и сръбския Мюнхенски псалтир BSB, cod. slav. 4. Мусакова изследва и друг компонент на украсата – инициалите (с. 673–679), съсредоточавайки се върху изписването им у двамата основни преписвачи. Тя ги коментира в съпоставителен план и установява, че първият копист рисува преимуществено инициали с геометрична конфигурация (само два са плетенични), докато вторият предпочита както геометрични, така и коленчати (тънки червени или двойноконтурни), като растителните мотиви не съвпадат с растителния мотив, използван от първия писач. Детайлният и прецизен анализ на авторката очертава различия и при разработването на буквените завършеци, запълването на петлиците и размера на буквеното тяло – постоянен при първия копист и увеличаващ височината/ усложняващ орнаментиката при втория. Този компаративен подход включва и съпоставка със славянски ръкописи от XIII и XIV в., в които изследователката намира аналогичен декоративен способ или близки по тип решения при оформянето на инициалите. Последната част от студията е посветена на различните хипотези, отвеждащи към историята на ръкописа (с. 691–702). Авторката се вълнува от въпроса дали неговите кодикологически и съдържателни особености могат да осветлят повода за написването на *Похвалата* и заръката на царя тълковният псалтир да се препише именно през 1337 г. За Мусакова най-приемливо изглежда предположението, че „царската поръчка, респективно съставянето (или включването?) на *Похвалата*, са косвено свързани с фактическото укрепване на Йоан-Александровата власт, препотвърдена освен чрез прослава на делата му и с „пропагандната“ страница в средата на псалмите“ (с. 692). Що се отнася до двата тълковни текста (Тълкувание на *Символа на вярата* и Тълкувание на молитвата *Отче наш*), изследователката допуска, че те са били включени от монаси-исихасти, участвали в съставянето на ръкописа, като послание към българския владетел – гарант за православието, и като отговор на моментна криза в религиозната и политическата ориентация на царя. По отношение на мястото на създаване на кодекса авторката предполага, че той е изработен в значим книжовен център (столично ателие) и се аргументира с калиграфските умения на писачите (макар и не от най-високо ниво) и със следването на обща норма по отношение стила на писмото – все знаци за обща подготовка. Подкрепа за столичния (или околостоличния) произход на Песнивеца е и „близостта между писмото на двамата основни писачи и писмото в Зографската грамота на царя от 1342 г., която навежда на мисълта, че двата паметника са продукт на същата канцелария или ателие, или от книжовници, следващи нормирана книжовна практика“ (с. 694). В края на студията Мусакова коментира Бачковската и Рил-

ската хипотеза като битуващи в науката евентуални локации за движението на Софийския псалтир след напускането на Търново (ако е бил там първоначално) (с. 696–702).

След студията са поместени 20 цветни илюстрации от ръкописа – снимки на листове със заставки (вкл. и заставката-миниатюра „Христос стар по дни“), инициали, щампи с образа на Христос и на Богородица Одигитрия, началата на *Хипотезите* на Евсевий, на двата тълковни текста и на *Похвалата на цар Йоан Александър*, образци от почерците на четиримата преписвачи (с. 706–740).

На правописа на кодекса е посветена втората студия в книгата „Песнивецът на цар Йоан Александър – правописни особености“ с автор Цветомира Данова (с. 704–787). До този момент правописните специфики на Песнивеца са проучвани само частично и в този смисъл студията е първото системно и цялостно изследване на правописа на паметника. То представя подробно описание на правописните характеристики на всеки един от четиримата кописти, участвали в създаването на кодекса (самостоятелно е разгледан и правописът на няколко реда с идентифициран пети почерк). Данова установява, че ръкописът е дело на двама основни преписвачи – първият (по реда на появата в ръкописа) е изписал 238 листа, четвъртият – 75 листа, а останалите (втори и трети) са преписали общо около 4 листа. Затова преди всичко на анализ са подложени правописните навици на двамата основни кописти (с. 744–780, 792–816), а поради инцидентното включване на останалите двама техният правопис е само един допълнителен щрих в общата картина на цялостната преписваческа практика, отразена в кодекса (с. 781–791). Правописните описания на всеки един от четиримата книжовници Данова осъществява въз основа на едни и същи избрани критерии: букви за ерови гласни, букви за назални гласни, букви за *ят* и йотувано *а*, буква *ери*, буква *и*, буква *е*, буква *о*, буква *у*, епентетично *л*, употреба на ѯ и ѧ, употреба на ижица, употреба на ѳ, ѯ̀ и ҫ, надредни, препинателни и завършителни знаци. Всяко описание завършва с обобщение на най-съществените правописни черти. Така равностойно и с еднотипна структура авторката представя всеки един от четиримата преписвачи. Тя се интересува от типа правопис (едноеров и/или двуеров), означаването на ерове-те (вкл. и с паерчик), изпадането и/или запазването на слабия ер в определени позиции, изясняването на силния ер (предимно преден и преобладаващо в суфикси), сонантизацията на съгласните *в* и *м* в консонантно обкръжение и т.н. По отношение на носовите гласни проследява употребата на знаците за нейотуваните ѫ и ѧ и йотуваните ѩ и ѥ (особено в началото на думата и след гласни), тяхното графично смесване след етимологично меки съгласни в начална и поствокална позиция в различни морфологични категории, комбинациите между знаците за двете носовки, случаите на заместване на назалите с неносови гласни и др. Важно е да се подчертае, че наблюденията върху правописа се основават на пълна ексцерпция на всички словоформи в ръкописа съгласно посочените критерии. Това обстоятелство, подкрепено с редовното привличане статистически данни, е гаранция за достатъчно надеждни и обосновани заключения.

Плодотворна е идеята на авторката да се изследват надредните, препинателните и завършителните знаци в Песнивеца. Сред засвидетелстваните

диакритични знаци, с които си служат четиримата преписвачи, са дасия, обърната дасия, остро ударение, дасия с остро ударение, двоен акут, тежко ударение, двоен гравис, камора, като се проследява тяхното изписване (систематично или инцидентно) и се уточняват формите, в които се регистрират. Ексцерпирани и описани са и всички лигатури. Данова установява, че препинателните знаци, с които си служат кописте, са средна точка и рядко запетайка, като завършителни знаци се използват четириточие във формата на кръст (⁘) и голяма средна точка, а надписите на псалмите, останалите заглавия, текстът на псалмите и тълкуванията към тях са рамкирани със специални знаци.

След като изследователката анализира правописните навици на четиримата преписвачи най-напред поотделно, впоследствие тя съпоставя техните общи и специфични характеристики и заключава, че в кодекса са представени няколко правописни типове, между които има съвпадения, но и различия („Изводи и обобщения“, с. 816–822). Очертаването на различни книжовни практики е важен резултат от проучването на Данова, защото, макар и работейки заедно в един скрипторий, понякога кописте следват индивидуалните си правописни навици според своята подготовка и опит. Подобни разминавания са възможни, доколкото в пред-Евтимиевата епоха липсват единни правописни образци, които книжовниците да спазват, редица правописни правила не се прилагат последователно, имат незадължителен характер и са в процес на развитие и кодификация. Така изследването на Данова осветлява не само ортографията на Песнивеца, но хвърля светлина и върху общата правописна картина на пред-Евтимиевия период през четиринадесетото столетие. Приведените правописни паралели с други паметници от епохата потвърждават изказаната хипотеза и от други учени, че Псалтирът на цар Йоан Александър е свързан със столичен (околостоличен) книжовен център и с ръкописи, предхождащи реформата на Патриарх Евтимий. Студията завършва с Приложение, в което три таблици онагледяват употребата и дистрибуцията на избрани графеми и алографи у всеки от кописте (Графеми и алографи за гласни, Дистрибуция на носовите гласни и Употреба на ижица).

Третата студията с автор Ивона Карачорова („Песнивецът на цар Йоан Александър от 1337 г. – съдържание на ръкописа, редакционна принадлежност на псалтирния текст, към изучаването на лексиката и превода на тълкуванията“, с. 788–845), разглежда проблеми на съдържанието, редакцията на псалмите и някои отличителни лексикални черти на тълковния текст в кодекса. В началото авторката прави преглед на досегашните изследвания върху тълкуванията към Псалтира на Исихий Йерусалимски, съхранилите ги славянски ръкописи, техните издания, хипотезите относно превода на псалмите и превода на тълкуванията, приносите на учените, изследвали славянския превод на византийски катени към Псалтира. Следва подробно съдържание на Софийския псалтир (с. 829–838) с началата на всеки псалм и сведения за липсващите псалми (стихове от псалми).

Основното внимание на Карачорова обаче е съсредоточено върху въпроса за редакцията на псалтирния текст (с. 839–865). Най-напред тя накратко проследява проучванията върху славянския Псалтир от края на XIX в. до наши дни, неговия старобългарски превод и последвалите редакции. За да устано-

ви редакционната принадлежност на псалтирния текст в Песнивеца, авторката го съпоставя с други 18 псалтирни преписи от различни редакции (XI–XVI в.), към които добавя и петте псалма (4, 12, 24, 37, 53) от Синайския евхологий (Синай, манастир „Света Екатерина“, cod. slav. 37), Слуцкия псалтир от XI в. (фрагмент от 118-и псалм) и старопечатен псалтир от печатницата на Црноевич в Цетине от 1494 г. Съпоставката, която е обобщена в табличен вид (с. 843–862), се основава на лексикални, словообразователни, морфологични и текстологични разночетения и не включва фонетични, графични, правописни и пунктуационни разлики. Само в редки случаи разночетенията са придружени с минимален контекст. Отбелязани са и подвариантите, образуващи групови или индивидуални четения. Съпоставителният анализ води изследователката до заключението, че псалтирният текст в Песнивеца следва архаичната редакция и стои най-близо до глаголическия Синайски псалтир, като показва много малко собствени четения (те също са описани в таблици, с. 862–865).

Друг важен проблем, който попада в изследователското поле на Карачорова, е този за лексиката и преводаческата техника в славянския превод на тълкуванията на Исихий Йерусалимски, разработван частично в предходни проучвания. „Задачата, която си поставя настоящото изследване, е проучването на лексиката на целия текст и отделянето на *hapax legomena* при съпоставка със словния състав на избрани лексикографски източници и речник-индекси. Отделят се и групи лексеми по различни показатели“ (с. 867). За целта от текста на Исихиевите тълкувания в Песнивеца са ексцерпирани 610 лексеми, липсващи в т.нар. старобългарски ръкописен канон[5], които впоследствие са съпоставени с речниковия състав на други ранни славянски текстове чрез лексикографски справочници и 21 речник-индекси и/или издания на съчинения от X–XI в. с различен тематичен и жанров обхват. В резултат на лексикографския анализ Карачорова отделя 105 хапакса[6] в текста на Песнивеца с уговорката, че някои от тях имат регистрирани сродни думи и/или словообразователни варианти. Тези хапакси са представени под формата на речникови статии, подредени по азбучен ред. Всяка статия съдържа основна форма (лема), сигнатура[7], гръцко съответствие, съвременно значение, илюстративен материал (с. 868–873). Лексиката на Исихиевите тълкувания е разгледана и с оглед на нейния произход (славянска – неславянска). Според изследването преводът на тълкуванията се характеризира с множество непреведени гръцки думи и откроваща се

[5] Въз основа на сравнение със Старобългарски речник. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. Т. 1. София, 1999; Т. 2. София, 2009, и Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. Москва, 1994.

[6] Сред тях не би трябвало да са лексеми като възвѣстнтн сѧ, вькорѣннтн сѧ, правъінн, рожьць, съвъкоупльтн сѧ, оуглъбнтн сѧ (с. 868, 871, 872, 873), тъй като те са засвидетелствани в т.нар. старобългарски ръкописен канон.

[7] Сигнатурата е по номерата на псалмите и делението, възприето от В. Ягич (J a g i ć, V. Ein unedierter griechisher Psalmenkommentar. – Denkschriften der Kaiserlichen Academie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse, 52, 1906, 1, 1–95; J a g i ć, V. Словѣньскаѣ псалтырь. Psalterium Bononiense. Vindobonae–Berolini–Petropoli, 1907; J a g i ć, V. Suplementum Psalterii Bononiensis, incerti auctoris explantio psalmorum graece ad fidem codicum edidit. Vindobonae, 1917.

вариативност между тях и славянските им корелации, което е особеност на ранния книжовен старобългарски език. За принадлежност на тълкуванията към същата епоха свидетелстват и ексцерпираните прабългаризми, наследени от езика на Аспаруховите и Куберовите българи. Съотношението между т.нар. кирилометодиевски и преславски лексеми също насочва авторката към хипотезата, че преводът на Исихиевите тълкувания е възникнал в ранно време, когато принципите на преславската редакция на библейските книги не са били напълно утвърдени. Карачорова анализира и други специфики на тълкуванията, показателни за датиране и локализиране на превода (сложните думи и техните изходни гръцки форми, наличието на множество словосъчетания, по-свободно и ненормирано отношение към гръцкия оригинал и др.) и заключава, че като цяло наблюденията над лексиката на тълкуванията „дават основание да се потвърди датирането на възникване на превода – в ранната старобългарска епоха, в края на IX – началото на X в., преди появата на нормите на Преславската книжовна школа, в един от българските книжовни центрове по това време“ (с. 881).

Настоящото издание с изследване на Софийския тълковен псалтир от 1337 г. – един от емблематичните паметници на XIV в. и времето на цар Йоан Александър – открива широко поле за нови проучвания и несъмнено ще се превърне в научно предизвикателство за филолози, богослови, историци, изкуствоведи. Бъдещето тепърва ще очертава голямата стойност на това издание с национално значение, което откроява българската традиция в европейското писмено наследство. Ценен принос в тази посока са и трите студии, които съдържат непознати досега сведения за Песнивеца и бележат нов етап в неговото изучаване. Книгата затвърждава високия авторитет на Кирило-Методиевския научен център като средище на издаване на ценни български средновековни паметници.

Татяна Славова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“,
София, България
tatyana_slavova@abv.bg
ORCID: 0000-0002-4620-1997

Рецензията е постъпила на 20.07.2026 г.